Степ був сизий, мов крило орла.

Василь із сином заорали ранок на сході, у степу, і сіли під возом снідати. Коні коло воза їли овес із січкою, трусили по полудрабках овесини і сіяли на свіжу ріллю; сіно з рептуха смикав вітер і люто кидав ним об голу землю.

Сонце підвелося червоне, заспане, а на вітер, по-Василевому, хрести з вінчиками помалювало на небі...

Василь з батьківською ласкою одрізав синові паляниці (пилюга хрускала на зубах), підсунув капустяний листок із салом і повернув голову до воза, слухав:

— Десь журавлі летять... Птиця весну чує, а вітряно сьогодні...

Він глянув на широкі груди сина, зміряв очима міцну будову його тіла, і легка тінь смутку заломилась вітром на брові Василя:

— Ти б застебнувся... Ет, видумує чортовню: "Закурити хочу". Брат, літо як попокуриш коло коси — не то закуриш — почорнієш на жужелицю!..

Обидва засміялись; Павло обтер сіном пальці, нахилився до барила і тихо ковтав воду — "буль-буль"...

Батько дожовував шматок хліба, позирав на коні і гукав за вітром:

— Ну, стій, ще за зиму не вимокла?.. Ич, ребра знать, а губою бринькає, як під осінь!..

Василь устав і поправив борозньому Чалому шаньку, потім накинув на плечі шинелю і знову засміявся до сина:

— Закурить хочеться, правда? А як витягну книжечку про Тараса Григоровича,— будеш сердиться!

Павло скривився і здержав посмішку на русявих вусах — аж заплигала засміятись, але вітер рвонув її, і карі, великі очі Павла дивились на батька не то образливо, не то з проханням.

Він не вдержався.

— Канєшно, курить могилу з хрестом Тараса Григоровича — чортовня, а ще православні, вєруєщі... Мало вам приношу з комнезаму газет?.. Нє-е, давай Тарасову могилу!..

Дивився насмішкувато на батька — сміялись очі:

— А ще в неділю —"ти б, Павлуша, про гайдамаччину що-небудь прочитав, га?.." Прочитаєш тепер: я шарив-шарив — де це ділося життя Шевченка, а батько, виходить, засмалюють його? Дов-о-о-ль-но: давайте закуримо!

Василь витяг капшук, поклав його на коліна, і на простягнену руку сина — "нє, стой, раз гріх — значить усім гріх" — він почав оправдуватись; голос його хрипко рвався з грудей, поспішав:

— Я ж не курю його "Кобзаря", а тільки ту м’якеньку червону книжечку, де хата... а до могили ще не дойшов і не буду її курити!.. Да.

Він розв’язав капшук і простяг з папером синові, додав:

— Ну, ти ж сам знаєш — край: нема бомаги, а газет власть не присилає... Приходиться...— і Василь винувато гукнув знову на коні: — Ану, Чалий, не дурій!

Павло одірвав листочок паперу, перевернув його і, посміхаючись до батька, прочитав:

— Бачите: "Учітеся, брати мої, думайте, читайте..."

Василь перевів розмову до землі; книжечку з хатою Шевченка обережно згорнув, поклав у капшук і за іскрами городнього тютюну несміло кашлянув, оббив попілець цигарки:

— До вечора умре десятина, га?

Син затягся димом і пускав носом:

— Умре-е... Ще до захід сонця упораємо. Правда, Чалий?..

Чалий на слова Павлові повернув голову од шаньки, подивився на нього своїми великими очима, де маленькими рівчаками текли од вітру сльози, трохи подумав, підкинув головою шаньку і незадоволено сипнув на землю січки.

Василь підвівся із землі, розправив поперек і ще раз суворо гукнув на коня:

— Ану!

Брови Василя похмарніли під вітром, очі заласкавши, і він твердо сперся руками на чепіги плуга; слова вирвались з грудей не до сина, а просто в степ — і були рвачкі, мов вітер:

— Тець, ореш, а красних днів не бачиш; була царизна — робили, прийшов Совєт — робимо, а пани як длили шовками в городах, і по цей день пливуть!

Думав:

— Отут тобі, Павле, все твоє — "Учітеся, брати мої...",— він злісно обдер на пужалні кору і кинув її аж за обніжок: — Така тобі чехоня, вийде на базар з собачкою — плюнуть би не схотів, а візьме масло, що на подворне заплатить виніс... і "не жолтоє!.."

Думка Василя горіла, її підхоплював у словах вітер і несміло кидав у сухе бадилля степу...

Він запрягав у борозну Чалого, розправляв під хомутом гриву коня і підкидав на мулятину сіна.

— Робочі? Вони теж лямку тягнуть, як і ми... Хіба не приносили на села останні штани на минжу?.. А хто винен, хто?! Отак і виходить: і власть наша, і порядки нові, а все по-старому, збулися великих панів, чорт наплодив дрібних, і п’ють як п’явки!.. Кай, капітал, одним словом!.. Ану, рушай, Чалий! А то в тюрму за такі речі підеш!..

Василь злісно засміявся, поправив шлею коневі і твердо став у борозну.

Коні смикнули...

Павло підняв батіг — він звився од вітру: — "Гиття, малі, тупай!..", і коні тупали, земля рипіла під плугом, торішні вінички під барками коней низько схиляли свої нечесані кучері і падали у борозну — їх привертала земля, і степом — вітер: різкий, м’який, пахучий вітер і дзвін гайки коло плуга...

— Тупай, малі-і-і!..

Над степом стало сонце, Павло здержав коні — повертали коло Зеленої могили — і зціпив кулак.

— Ви про панів даром такої думки: хто ж тоді лій збиратиме з нас, як їх не стане?.. О, якби...— він не скінчив за вітром думки: — Соб, Канталупка, сліпа, чи що?

Коні йшли добре. Павло водив рівно, держав поводи міцно, очі блищали одним блиском з Чалим, брови сходилися серпами, прижмурені від пилу, ступав по землі широко і твердо.

— Хіба графиня Браницька думала, що я її письма куритиму? Ха-ха-ха!..

І вітер так само разом з Василем:

— Ха-ха-ха!.. Наче воєнна цензура, ха-ха-ха.

На межі дзвонив плуг; тоді Павло припиняв коні і повертав своє лице до степу:

— Які лани держала сама: од залізниць до Дніпра — ліси, озера, луги... Мабуть, шматок сподниці дала б скурити, не то письма, аби не орав цієї десятини Василь Орлюк?!.

Старий висмикав істик, прочищав плуга:

— А тепер скрізь кротами поліз по степу мужик — наш степ, брешуть!

Павло сміявся:

— Ого-го-го! Коли діло касається степу, ми тоді як мур; тоді, брат, не скубнеш дурничкою... Зелена могила знає. З вилами боронимо степ, ге?

Він розправляв поводи, слухав, як форкав Чалий до води, і далеко кинув очима до криничовини в левадах: "Напоїть треба..."

Така балачка подобалась Василеві, він держав міцніше чепіги плуга, а коли починали нову борозну, дзвонив ним, мов молодий,— куріла земля...

І тільки синова спина сіріла за яблуками на стегнах Канталупки, а голос проти вітру:

— От я хотів би, аби подивилась графиня Браницька, як дядьки з вилами рушають у бій... Зомліла б, тату, щоб побачила вас розхристаного на шляху, гей — зомліла... Чалий, не слухай!..

У Василя зацвіли очі силою... Він їх прижмурив і повернув головою просто до сонця — там у синіх туманах плив степ і низько-низько, аж над хрестом Покрови, клекотіли журавлі — виводили пісню... І степ, і сонце, і далекий бір — все співало разом з журавлиною піснею у грудях Василя:

— Земля... Земля... Земля...

Він хотів показати свою радість синові — нахилився, взяв у жменю грудку землі, роздавив її:

— А панський пар добрий, треба сказати правду, вміли, сукини сини, нами обробляти землю!..

Перед його очима стояла лозою панська пшениця — вилискувалась, мінилася смугами зеленими, жовтими, блакитними і гасла на обрії, мов

радість Василева. О, він знає, як падало сонце у цвіт польової моркви, мов у чащу,— це була межа панського і мужицького.

Василь став хижим і хитрим:

— Гай гуде і риба грає: пшеничка була, та загула... Не вернеться... Прокурили.

Він похмарнів; слова падали у борозну і побажання землі були прості, мужицькі:

— Хай родить тепер — ми кров’ю сполоскали степ...

Задзвонив плуг, коні рвонули, й леміш вивернув на землю череп людини. Василь із сиром стали.

— Оце ж тая Зелена могила, що кров’ю китайців куріла...

Павло перевернув пужалном голову, оглянув плескатий лоб, розломлену скивицю і задумався.-

— Китайці — вірні служаки...

Василь присів і тихо дзвонив істиком об голову, а сина спитав очима в землю:

— Голова, як казан чумацький... А може, це який степовик наш закляк тут із вилами?

Павло скривився і хитнув головою — "ні", а батькові просто сказав:

— Наших тут не били. Хіба не видно? Це голова ході... Тут були тільки вони.

Одпріг коня і поїхав задуманий напувати під левади; по дорозі розчісував гриву Чалого, і голова ході в мереживі думки Павлової стояла тільки один мент і заткалася... Його лоскотав степовий вітер, напинав груди, і в пам’яті стала Ганна, його жінка,— а дівчиною якраз тоді — вибирала плоскінь — за стеблиною смикала із свого серця "журавочку"... Чи син, чи дочка?..

Йому хотілось співати; він пустив вільно поводи і пішов назустріч вітрові шукати у пісні дівчину, що кажуть люди:

А я б рада задля тебе брата отруїти...

І з болем дає Павло пораду дівчині — пісня стелеться по гриві Чалого, він стомлено ступає, а степ не слухає, свистить у торішніх бур’янах і на чотири вітри розсотує пісню:

В чистім полі могилочка,

На могилі калиночка,

На калині — гадючина;

На калину сонце пече,

А з гадини отруй тече...

Павло ненавидить таку сестру і кидає коневі, мов товаришеві:

— Ні, не цієї, Чалий, треба співати!

Перед ним знову сіріє на ріллі голова ході, кінь щулить вухо — слухає:

— Знаєш, якої співали, коли наступали на Зелену могилу?.. Ти тоді толочив панську пшеницю, рвав копитами коріння вівса, і на всю прить — "ех, карабінка моя, давно порох нюхала" — роями кулі.

Голова ході?

— Яз Хайнан!.. Я з Хайнан!..— Це був дикий крик у степу одного китайця.

Павло пам’ятає.

"Сонце пече,— пригадується йому пісня,— а з шаблі кров тече..."

...І голова одного ході стоїть і зараз нерозгадана: розстріляли сорок, а останньому сам отаман волю дав...

Розкошені очі китайця дивились прямо, без страху, трохи закриті віями, і сміялися над смертю.

— Твой думал, ходя не умел умірай? Я не сказал: "З Хайнан!" Знай: патрон єсть — свобод єсть. Мой умірай за свобод... всех свобод умірай...

— Та-а-ак.

Чорна тінь до сонця лягла на мочарищі; іржали коні до води... . .

Ще мати покійні казали: "З усіх комуністів такий був один розумний ходя, все посміхається: "Бедно,— каже,— живеш". А вскочила до хати Якилинка, він розчинив якусь коробку, витяг чорне-чорне, мов жуки, з синіми камінчиками намисто, передав мені: "Вона ході боїться, дай сама". Попрощався, такий добрий, тільки нелупки й попоїв, хотіла внести ряжанки, а він..."

Павло з якимсь дитячим жалем засміявся:

— Чудна у мене була мати: "А може,— казала,— і мій син десь по чужих українах буде скитатись, а хтось шматок хліба дасть — в горлі стане?.."

Коли напоїв коні, прив’язав до верби Чалого і приліг сам напитись криничної води, сполоскував барило — у криниці, між зеленим жабуринням, знову здалась голова ході і пам’ять пустила за вітром ще одне...

Тоді така смага пекла нас, почорніли, мило на конях, а отаман без сорочки кінноті дякував... і кинув своє слово до Ході насмішкувато, з ненавистю:

— Чуєш, хлопці, "патрон єсть — свобод єсть! Мой умірай за свобод". А ми за що вмираємо?

І наказ дано мені:

— Ану, Павлику, прожени стовповим шляхом китайоза!

Кавалеристи закидали назад чорні шлики, сміялися, витирали рукавами гімнастерок піт, і гарячим степом котилась п’яна думка одного повстанця:

— А якому він богу вірує, га?..

Ходя сів на обніжок і ждав; косі очі його дивились на сонце; жовті здорові зуби смоктали колінце житини, а пальцями перебирав траву, здавалось, ловив там метеликів, мережав їм крильця і — пускав...

Я мляво зняв з плеча рушницю, підійшов до ході, він спокійно показав рукою на груди, і мережані метелики заплутались у лайці отамана:

— Чого ти не прогнав його степом?..

Він сильно ударив прикладом по скивиці ходю, і разом з розривною кулею закуріла кров...

. . . . . .

...У пізній полудень доорали десятину; коні ходили важко, думка Павла не в’язалася з батьківською, і він замовк.

Коли розорали останню борозну, Василь перехрестився, розправив до чепіг руки і став на захід сонця, мов кремезна, згорблена тінь степу, а Павло чогось поспитав батька:

— Де ж ви діли голову ході?

— Е-е, ходя мій лежить коло воза: це ж тут китайців побито?

Павло мовчки кивнув головою, але старий наче забувся і вів балачку далі:

— Справді, чого він прийшов умирать до нас у степи?

Син був незадоволений: голова ході стояла перед ним і зараз, а з нею бій за Зелену могилу і метелики сонце тчуть на крильцях...

— Та-ак... Упорали... це зветься — амінь... і Чалому спасибі.

Коло воза вони застали Ганну, жінку Павлову.

— Сиджу й дивлюся — батько голову китайця хотять додому везти...

Василь мирно, любовно дивився на Павла, рівняв жваву Ганну і рішив по-своєму:

— Трошки не доорана борозна на розум, але роботяща й гарна. Житимуть.

Павло запріг коні, поклав на віз плуга, підібрав сіно, повернув воза до шляху і ще раз підійшов до голови ході, а Ганні по дорозі суворо сказав:

— Сідайте з батьком на віз, тільки рептух собі підклади, понімаєш?

"Мой умірай за свобод..."

Він ударив носком черевика голову ході, вона кумедно розкололась надвоє і покотилась по свіжій ріллі.

Василеві це не сподобалось, він образливо поспитав сина:

— І нащо це робить?

А Ганна, мов посмітюха:

— Фі-хі, а вам що, китайця жаль?

Павло задержав віжками коні і сміх Ганни, оглянувся назад, де сіріли дві половини голови ході:

— Хай на чотири вітри рознесе, коли це голова ході, якого я знаю!

Всі мовчали. Віжки заграли у руках Павла, він не слухав, як летіли за вітром слова батька:

— Ге... Отак прийшлося козакові вмерти. Де Китай той... і розкидали людей по світах...

У вибоїнах задзвонив плуг, Павло повернувся всім тілом до Ганни, догоряло у хмарах вечірнє сонце, а вітер нахиляв голову Ганни до нього і на лемеші одбив два силуети...

Ганна згасала під сонцем, мов прив’яла аргонія; вони везли з Павлом якусь свою радість і сміялися... Вона штовхала його:

— У-у, і — сплеще... хіба доктор бог. "Син чи дочка?" Вітер гнав хмари, переймав Василевого воза, а Павло показував йому свої здорові, побризкані степовим пилом руки коло віжок і різко, бадьоро гукав:

— Тупай, Чалий!.. Скоро домівка...

1923